

ЗА ПОСЕСИВНОСТТА И ДЕТЕРМИНАЦИЯТА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Верка Сашева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

ABOUT POSSESSIVENESS AND DETERMINATION IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Verka Sasheva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The article examines the relationship between possessiveness and determination in the Bulgarian language. The hypothesis that possessive pronouns are lexical modifiers functioning in the periphery of the functional-semantic field of determination is defended. Their functioning as determiners depending on various factors is studied. The term lexical-semantic definiteness is introduced, expressed not by grammatical means (definite/indefinite article), but rather by possessive pronouns as determiners.

Key words: possessiveness, determination, possessive pronouns, determinants

Детерминацията се разглежда в езиковедската литература типологически в различни аспекти – морфологичен, семантико-прагматически, диалектоложки и исторически, синтагматичен. Ние приемаме дефиницията на В. Зидарова, като „под детерминация разбираме широка по обем функционално-семантична категория с комуникативно-прагматичен характер, чиито прояви са екстралингвистично обусловени и която бива експлицирана на езиково равнище от разнородни езикови показатели – лексикални, семантични, граматични“ (Зидарова 2018: 9). Споделяме мнението на Р. Ницолова за посесивността като „двучленно отношение между притежател (посесор, бенефициент) и притежаван обект (обект на притежанието)“ (Ницолова 1986: 76). „Изискването към посесора е да бъде „установим“, „специфичен“, „референтен“, т.е. обектът на притежанието да може да бъде свързан с конкретен, индивидуален

лен притежател и съответно, посредством тази връзка, да може да бъде идентифициран като *нечий*“ (Хаджиева 2014: 21 – 22).

Въпреки че посесивността в българския език се изразява по различни начини, поради ограничеността в обема на настоящата статия **предмет на изследване** в нея са само пълните форми на притежателните местоимения като лексикални средства за детерминация. Основната цел на проучването е да се защити тезата, че пълните притежателноместоименни форми са в периферията на детерминацията и са експликатори на лексикално-семантичната определеност. Когато говорим за лексикално-семантична определеност, имаме предвид поне едностранна идентифицируемост, постигната с лексикални средства (в случая притежателни местоимения). Разглеждаме семантично близки именни фрази с нечленувана форма на притежателното местоимение и същите именни фрази с *един*. Като изхождаме от становището на В. Маровска (Маровска 2017: 23), че *един*-синтагмата изразява едностранна определеност, можем да посочим, че и тези именни фрази с нечленувано притежателно местоимение са едностранно определени. Изследваме притежателните местоимения в субектно-предикатно-обектната структура на изказването, като чрез научен анализ се цели да се покаже, че функционирането на тези лексикални детерминатори¹ зависи от различни лингвистични и екстралингвистични фактори.

1. Атрибутивна употреба на пълните притежателноместоименни форми и функционално-семантичната категория *детерминация*

Когато говорим за детерминация, от особено важно значение са нейните семантични признаци: референтност: нереферентност, единичност: неединичност (тоталност/нетоталност – Станков 1995), идентифицираност: неидентифицираност, идентифицируемост (Буров 2004), едностранна идентифицираност (вж. Зидарова 2018: 140 – 181). В. Маровска (Маровска 2017: 7 – 27) защитава тезата за триграмемната категория определеност/неопределеност – неопределеност (изразявана граматически чрез нулев определителен член), едностранна определеност (чрез *един*-синтагмата), двустранна определеност (изразена чрез определителен член). Едностранната определеност се разглежда като **идентифицируемост, конкретизираност от страна само на адресанта, а не и на адресата**. Всъщност Й. Пенчев (Пенчев 1984:

¹ За термина *детерминатори* вж. Зидарова 2018: 182 – 183.

75) също посочва *един* като показател за едностранна определеност, а *един*-синтагмата е в рамките на маркираната грамема *определеност*. Нека да разгледаме следните изречения:

(1) *Той взе книга* [–референтност], [–единичност], [–идентифицираност].

(2) *Той взе моя книга* [+референтност], [+единичност], [+едностранна идентифицираност].

(3) *Той взе моята (своята) книга* [+референтност], [+единичност], [+двустранна идентифицираност].

В (2) се стеснява обемът на понятието, обозначено със съществителното „книга“. В (1) името (*книга*) се отличава с признака *нереферентност*, защото от изказването се разбира: ‘той взе книга, а не молив, предмет, който се отнася по признаци с предметите от класа на книгите’. Докато в (1) езиковият знак не се съотнася с определен референт от действителността, то в (2) смисълът е: ‘той взе не просто книга, а някоя, която ми принадлежи’. След като говорещият може да класифицира чия е книгата, той вероятно може да идентифицира тази книга, до известна степен е налице *идентифицируемост* чрез признака ‘принадлежност’ по отношение на адресанта.

Придържаме се към по-широкото разбиране за определеност, „т.е. „определеност“ не означава, че говорещият знае много за назовавания обект, че за него той е материално и функционално познат и подлежи на конкретно описване или „определяне“ и т.н. „Определеност“ в граматически смисъл означава именно идентифицируемост, т.е. говорещият може да посочи относително точно предмета или мисли, че може да го посочи, или пък просто се представя като можещ да го посочи, макар че на практика може и да не е в състояние да направи това“ (Маровска 2017: 15).

Притежателните местоимения стават определения към съществителни, назоваващи предмети, чиято принадлежност е известна за говорещия, след като подбира подходящата форма. По този начин той отделя обекта от други подобни, така от *нереферентна* употреба на името (*той взе книга*) е налице *референтна* употреба (*той взе моя книга*). В (1) е подчертан сигнификативният елемент в семантиката на името, т.е. значението на класа предмети ‘книги’, докато при добавянето на притежателно местоимение в (2) именната група вече се съотнася с конкретен, доколкото принадлежи на някого, референт, едностранно идентифицируем от адресанта.

2. Взаимовръзка между граматичните категории *лице* и *число* на притежателните местоимения и функционално-семантичната категория *детерминация*

От изключително значение за защита на тезата, че притежателните местоимения са лексикални периферийни експликатори във функционално-семантичното поле на детерминацията, е не само аргументът, че пълните форми могат да се членуват, но и становището, че нечленуваните форми изразяват лексикално-семантична определеност, която, на първо място, е обусловена от **семантичната структура** на този вид местоимения. „Притежателните местоимения означават член в отношението посесивност, от една страна, и отношение на тъждество на притежателя с участник или неучастник в речевия акт, от друга страна“ (Ницолова 1986: 75 – 76). Така че формите за първо лице, единствено и множествено число (*мой, ми, наши, ни*) означават притежатели, които съвпадат с говорещия, или бележат множеството от притежатели, в което влиза говорещият. Второличните форми (*твой, ти, ваши, ви*) бележат притежател, който също е участник в комуникативния акт, но не е адресантът, а адресатът. Тези форми означават, че или притежателят съвпада с адресата (*твой, ти*), или е част от множество, в което слушащият се включва (*ваши, ви*). Тогава е налице дори двустранна идентифицируемост, защото вече и адресатът познава обекта. Първо- и второличните притежателни местоимения са референтноопределящи по отношение на притежателя на притежавания обект, доколкото говорещият или слушащият са или притежатели, или част от множеството на притежателите.

Когато се изразява принадлежност чрез второличната форма, референтът е идентифицируем и от адресата. Така че можем да направим извода, че при първоличните форми е налице едностранна идентифицируемост, а при второличните форми референтът е двустранно идентифицируем. Третоличните форми за единствено и множествено число (*негов, му, неин, ѝ, техен, им* и др.) не означават притежател – участник в комуникативния акт, притежателят не е нито говорещият, нито слушащият. Тогава лексикално-семантичната определеност на притежавания обект може единствено контекстово да е обусловена, а да не произтича от посесивните отношения.

3. Значение на предиката и лексикална семантика на името, назоваващо субекта или притежавания обект

Като се има предвид тясното взаимодействие между граматичното значение и лексикалното значение на имената, важно е дали прите-

жаваният обект представлява маса от неделими съставки и обозначававането му става чрез неброими веществени и абстрактни съществителни нарицателни. „Всъщност в българския език членуването на съществително за веществена маса е един от начините за дискретизация (парцелация) на веществото, срв. *Той изяде халвата*“ (Буров 1996: 79). Определеността означава ‘единичност’, отделяне на един предмет от цялостния множествен континуум. По същия начин членуваните притежателни местоимения отделят единична част от множеството: *Той изяде моята халва/ Той изяде халвата ми*.

Някои езиковеди (Станков 1995: 94; Ницолова 2008: 107 и др.) говорят за семантичния признак *тоталност* (цялостност) на обекта, който се определя и като когнитивен компонент на детерминацията. Този семантичен признак на определителния член се свързва предимно с имената в множествено число и с имената с веществено или събирателно значение. В именни фрази с броими съществителни членуваните пълни притежателноместоименни форми означават количествена определеност, като е налице признака ‘тоталност’ (*Той взе моите книги*), а нулевият определителен член предопределя признака ‘нетоталност’ (*Той взе мои книги*, т.е. няколко от всички, от цялото множество). По този начин неопределените граматически именни фрази с пълни форми на притежателното местоимение се доближават семантично до именните фрази с *един*, които изразяват специфична неопределеност (едностранна определеност):

Той взе книги (неспецифична неопределеност по Буров 2004: 350 – 377).

Той взе едни книги (специфична неопределеност, или едностранна определеност).

Той взе мои книги (= ‘няколко от моите книги’, едностранна определеност, лексикално-семантична, изразена чрез посесивните отношения, –тоталност).

Той взе моите книги (двустранна определеност, +тоталност).

Можем да направим извода, че пълните форми на притежателното местоимение като лексикално-семантични детерминатори също имат отношение към признака тоталност/нетоталност.

В. Станков (Станков 1995: 133 – 134; Станков 2009: 43 – 46) в редица свои изследвания подчертава зависимостта на категорията **определеност/неопределеност на именната фраза от лексикалното значение на глагола**. Според него глаголи с общорезултативно значение „изискват назоваваният от прякото допълнение обект да бъде количествено изчерпан или ограничен“, затова не могат да се съчетават

с нечленувани имена, назоваващи прекия обект: **Изядох ябълки. *Изпуших цигари. *Прочетох книги*. Когато двукомпонентната именна фраза съдържа пълна притежателноместоименна форма, семантиката на такива глаголи също предполага цялостност на обекта и не могат да съществуват самостоятелно употребени нечленувани преки допълнения: **Изядох твои ябълки. *Изпуших мои цигари. *Прочетох техни книги*. Ако тоталността на обекта се вербализира не само по граматичен път (чрез определителен член), но и с лексикални (показателно местоимение, обобщителни местоимения) или синтактични средства (подчинено определително изречение), подобни изказвания вече са граматически правилни:

Днес изпуших толкова цигари, колкото за цяла седмица не съм пушил.

Днес изпуших тези/всички цигари, които ми бяха останали.

Макар и стилистично маркирани, съществуват разговорни фрази с нечленувано определение, изразено от притежателно местоимение, към допълнение, означаващо нецялостен обект: *Днес прочетох негови стихове и бях възхитена от стила му*. В тези разговорни изрази притежателните местоимения изразяват по-скоро частична количествена определеност: ‘= няколко негови книги, няколко твои цигари’, като е налице конкуренция по отношение на глаголния вид (*прочетох = четох, изпуших = пуших*). Когато се използва подчинено определително изречение като синтактичен детерминатор, тогава могат да се съчетаят общорезултативни глаголи от свършен вид с именна фраза, която е граматически неопределена, но синтактично и контекстово определена:

Днес трябваше да изчета (негови) книги, които при други обстоятелства не бих прочела.

Ако логическото ударение пада върху посесивното противопоставяне, изразено чрез притежателните местоимения, тогава и при такива глаголи се срещат нечленувани пълни форми на притежателното местоимение: *Днес изпуших негови цигари, колкото свои не съм пушил за цяла седмица*. Дори в интонационно отношение липсва голяма пауза на междуизреченската граница (вж. Маринов 2018: 378). Притежателните форми са интонационно отделени с поставено логическо ударение, което бележи противопоставянето (*негови – свои*).

При глаголите от свършен вид с общорезултативна семантика В. Станков (Станков 1995: 132 – 133) отбелязва, че за употребата на нулев определителен член е от значение дали субектът оказва външно въздействие върху обекта, или създава обекта: **Тя избърса шкаф и излезе, *Той отвори прозорец и погледна кола и Направих баница и*

излязох. Ние бихме добавили, че от значение е не само лексикалното значение на глагола, а и отношението между притежателя (посесора) и обекта на притежание (посесума), възможността/невъзможността да се реализират посесивни отношения поради субектно-обектните отношения. Както твърди Ст. Буров (Буров 2004: 365), в първия случай (*Направих баница*) субектът създава обекта и изказването носи информация за обекта, докато във второто изказване (*Той отвори прозореца*) информацията е за „действие, свързано с **определен предмет**“. В първия случай обектът не е още специфициран и не може да бъде в някакви посесивни отношения (**Направих нейна баница, а не моя*), но: *Направих нейната баница, а не моята* (= ‘по нейна рецепта, която е известна за комуникантите в комуникативната ситуация’). Когато логическото ударение е върху посесивните противоставителни отношения, нечленуваното местоимение е перифериен детерминатор:

(4) *Тя избърса свой шкаф, а не мой, и излезе.*

(5) *Тя избърса своя шкаф, а не моя.*

В (4) обектът е не само посесивно определен, идентифицируем, доколкото принадлежи на някого, но и единичен по отношение на множеството. В (5) именната фраза с членуваното притежателно/възвратно местоимение обозначава *единичност* и *цялостност* на обекта.

Членуваните пълни форми за множествено число на притежателното местоимение могат да изразяват количествена определеност: *Тя избърса своите шкафове* – ‘всички свои шкафове’ или ‘шкафовете, познати и на адресата’. Когато субектът притежава обекта и когато **притежателят съвпада с говорещото** лице, нечленуваната притежателноместоименна форма е експликатор в периферията на функционално-семантичното поле на детерминацията, като отделя единичен обект от множество.

4. Предикативна употреба на пълните притежателноместоименни форми и функционално-семантичната категория *детерминация*

За разлика от атрибутивната употреба предикативната употреба на пълните форми търпи редица ограничения. Р. Ницолова обръща внимание, че предикативната употреба е невъзможна, „когато се означава отношение между част и цяло или роднински и др. отношения между лица“ (Ницолова 1986: 84), като **Ръката е моя. *Вуйчото е мой*. При устна неофициална комуникация обаче може да се употреби нечленувана пълна притежателноместоименна форма към наименова-

ние за роднински отношения, особено с названията *дете, внуче, братче, майка, баща*. Разбира се, подобни употреби са обусловени от различни екстралингвистични фактори – фоновите знания на комуникантите, спонтанност и неподготвеност на речта и др. Комуникативната ситуация е следната: *Загубва се дете в магазин. Продавачката търси майката или бащата и казва:*

– *Уважаеми клиенти, моля за внимание. Има изгубено дете, някой знае ли чие е то?*

Бягайки, запъхтяната майка идва от другия край на магазина и казва:

– *Детето е мое. Аз съм неговата майка.*

Комуникативна ситуация 2: *Деца и родители играят по двойки детски игри на 1 юни, всички се строяват по двойки, но една майка се озърта и търси детето си сред другите.*

Водещият казва:

– *Чия е тази майка?*

Детето поглежда към нея и казва:

– *Майката е моя или Моя е. Идвам.*

Разбира се, книжовната реплика е *Това е моята майка*, но поради неподготвеността, непринудеността и спонтанността на речта се срещат и такива разговорно маркирани реплики:

Комуникативна ситуация 3: *Девойки се прегръщат за снимка или се хващат кръстосано отзад за коланите на хорото. Едната девойка се обръща към съседните две:*

– *Чия е тази ръка?*

– *Ръката е моя/Моя е или Моята е/ Това е моята ръка*

В стилистично маркирани оценъчни изрази, показващи някакво отношение на говорещия, се срещат нечленувани притежателни местоимения с имена, означаващи част от цяло. В тези случаи те често са придружени от модалната частица *си*: *Ръката си е моя и ще я правя каквото си искам* (ако след счупване майката дава съвет на детето да се пази, а детето ѝ отговаря), *Детето си е наше и ще го възпитаваме както си искаме*.

Обектът на притежание (одушевен или неодушевен) винаги е изразен с членувано име, т.е. той е граматически определен, а приписваният му посесивен предикативен признак може да бъде изразен и с членувана пълна форма на притежателното местоимение, и с нечленувана форма: *Кучето е негово/неговото; Formularът е мой/моят*. В едни случаи членуваната и нечленуваната форма се прекриват семантично, най-често това е тогава, когато се изразява отношение на

собственост. В други случаи обаче членуваната и нечленуваната форма различават смисъла на фразата, като или е налице скрит предикат, или не е: *Учебникът е наш* (= ‘купили сме го и ни принадлежи’) и *Учебникът е нашият* (= ‘този, на който сме автори’) (вж. Ницолова 1986: 84 – 85). Нечленуваните форми на притежателните местоимения в предикативна позиция имат характеризираща функция, а членуваните форми имат кореферентна функция, като отъждествяват определен обект, назован с подлога в изречението, с обекта на притежание, означен от притежателно местоимение. Според нас настъпва конкуренция между двете форми – членуваната и нечленуваната, която е обусловена от **екстралингвистичните фактори на конкретната комуникативна ситуация. Тези две функции се конкурират на ниво текст и дискурс:**

- *Знаеш ли отговорите на всички въпроси от този учебник?*
- *Как да не ги знам? Нали аз съм ги съставяла. Учебникът е мой и зная отговорите на всички задачи.*

В нечленуваната форма *мой* от предиката характеризиращата функция се неутрализира, а се актуализира скритият предикат: *Учебникът е моят; този, който написах*. Обратно, кореферентната функция се неутрализира, а се актуализира характеризиращата: *Учебникът е моят... = Учебникът е мой* (защото има моите инициали) в следния пример:

- *Този учебник твой ли е?*
- *Да. Мой е.*
- *Откъде знаеш, че е твой, а не мой.*
- *Учебникът е моят, който вчера си го купих и надписах.*

Можем да направим извода, че т.нар. „скрит предикат“ и значението на посесивно предикативно употребените пълни притежателни местоимения трябва да се анализират само на контекстово равнище. На второ място, от значение е както **отношението**, в което влизат притежател и притежаван обект, така и семантиката на името, с което е изразен обектът. Ако притежаваният обект може да бъде създаден от притежателя, то тогава контекстово членуваната и нечленуваната притежателноместоименна форма, употребени предикативно, или се различават семантично, или се конкурират. Отношението между притежателя лице и притежавания обект е отношение на владене, собственост. В противен случай противопоставянето между двете форми или се неутрализира, или е невъзможна такава предикативна употреба на притежателното местоимение: срв. *Учебникът е мой* (= ‘принадлежи ми’)/*Учебникът е моят* = ‘който съм създала, написала’ (кон-

текстово обусловена) и *Кучето е мое/Кучето е моето* (еднозначна употреба на двете форми: ‘принадлежи ми’).

В граматичните изследвания още се сочи, че когато се означава неделима принадлежност, не може да се използват предикативно пълните притежателноместоименни форми (вж. Ницолова 2008: 168). В определени контексти обаче, стилистично маркирани и с ниска фреквентност, те се срещат: *Характерът си е неин и ще си пати от него. Неговото сърце вече е мое* (при трансплантация, при влюбване). *Родителите са си твои и ще си ги търпиш ти*. В тези разговорни конструкции има допълнителни лексикални модификатори – модалната частица *си*, модални наречия – *вече*, *може би*, и се разглеждат в зависимост от екстралингвистичните фактори на комуникацията.

Без претенции за изчерпателност по темата можем да направим следните изводи:

1. Детерминацията е функционално-семантична категория, в чиято периферия като лексикални детерминатори са разположени притежателните местоимения.

2. Граматически неопределено съществително (с нулев определителен член) става **лексикално-семантично определено** (едностранна определеност от страна на адресанта) чрез посесивни конструкции с пълни форми на притежателни местоимения.

3. Взаимовръзката между двете функционално-семантични категории – детерминация и посесивност (вж. и Бондарко 1996: 99 – 137), е двустранна и зависи от редица лингвистични (лице на притежателното местоимение, лексикална семантика на предиката, лексикална семантика на името, обозначаващо притежател и притежаван обект, и др.) и екстралингвистични фактори (фонови знания на адресант и адресат, съответствие/несъответствие между адресант и посесор и др.).

4. Пълните форми на притежателните местоимения като лексикални детерминатори в предикативна и атрибутивна употреба имат отношение към признака ‘тоталност’, който е компонент от семантичната структура на детерминацията.

5. Анализите на еднакви във формално-структурно отношение изказвания, но употребени в различни комуникативни ситуации разкриват прагматичната обусловеност на отношенията между двете категории.

ЛИТЕРАТУРА

- Бондарко 1996:** Бондарко, А. В. (ред.). *Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Посесивность. Обусловленность.* [Teorija funkcional'noj grammatiki. Lokativnost'. Vytijnost'. Posessivnost'. Obuslovlennost'.] Санкт-Петербург: Наука, 1996.
- Буров 1996:** Буров, Ст. *Форми и значение на съществителното име.* [Burov, St. Formi i znachenie na sashtestvitelnoto ime.] В. Търново: Издателство „Пик“, 1996.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността.* [Burov, St. Poznaniето v ezika na balgarite. Gramaticchno izsledvane na kontseptualnata kategorizatsiya na predmetnostta.] В. Търново: Фабер, 2004.
- Зидарова 2018:** Зидарова, В. *Семантика и прагматика на детерминацията в българския език.* [Zidarova, V. Semantika i pragmatika na determinatsiyata v balgarskiya ezik.] Пловдив: Коала прес, 2018.
- Маринов 2018:** Маринов, Вл. *За интонационния контур на подчинените подложни изречения.* [Marinov, Vl. Za intonatsionniya kontur na podchinenite podlozhni izrecheniya.] // *Проблеми на устната комуникация.* В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, т. 11, 2018, 369 – 380.
- Маровска 2017:** Маровска, В. *Морфологичната категория определено:неопределено в съвременния български език.* [Marovska, V. Morfologichnata kategoriya opredelenost:neopredelenost v savremenniya balgarski ezik.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, том 55, кн. 1, сб. А, Филология, 2017. // 10 февруари 2020 <https://lib.uni-plovdiv.net/bitstream/handle/123456789/-648/NTF_2017_55_1_A_7_27.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения.* [Nitsolova, R. Balgarskite mestoimeniya.] София: Наука и изкуство, 1986.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология.* [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Пенчев 1984:** Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение.* [Penchev, Y. Stroezh na balgarskoto izrechenie.] София: Наука и изкуство, 1984.
- Станков 1995:** Станков, В. *Семантични особености на категорията неопределено на имената в българския език.* [Stankov, V.

Semantichni osobenosti na kategoriyata neopredelenost na imenata v balgarskiya ezik.] // *Проблеми на граматичната система на българския език*. София: АИ „Проф. М. Дринов“.

Станков 2009: Станков, В. Граматично значение и контекст. [Stankov, V. Gramatichno znachenie i kontekst.] // *Проблеми на граматичната система на българския език – глагол*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2009.

Хаджиева 2014: Хаджиева, Кр. *Посесивността в българския език – типологичен аспект*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. [Hadzhieva, Kr. Posesivnostta v balgarskia ezik – tipologichen aspekt. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“.] Благоевград, 2014.